

RUSYA'DA MEDRESELER VE İSLÂMÎ EĞİTİM-ÖĞRETİM ALANINDAKİ FAALİYETLERİ: GENEL BİR BAKIŞ*

MADRASAHS IN RUSSIA AND THEIR ACTIVITIES ON ISLAMIC EDUCATION: A GENERAL OVERVIEW

FEGANİ BEYLER*

Özet

Türkiye'de Rusya Müslümanlarına dair belli bir literatür mevcut olsa da, Rusya'daki medreselerle ilgili Türkçe müstakil çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğunun sadece Tataristan, Türkistan ve Kırım'daki medreselerle sınırlı olduğunu söylemek de mümkündür. Dolayısıyla bu yayınlarda günümüz Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Başkurtistan, Sibirya, Çuvaşistan vs. bölgelerdeki medreselerden pek söz edilmemiştir.

Bu makalede, Rusya'daki medreselerle ilgili genel bir değerlendirme yapılmış, bu kurumların statüsü, fiziksel yapısı, maddî kaynakları, müfredat, görev ve işlevi konusunda bilgiler sunulmuştur. Bu bağlamda Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yer alan ve Rusya Müslümanları için başlıca dinî eğitim-öğretim kurumu olarak kabul edilen medreselere örnekler verilmiştir.

* Bu makale, *Uluslararası Türk-İslâm Tarihinde Yükseköğretim Sempozyumunda* (Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, 23.10.2015) sunmuş olduğum "*Rusya'da Medreseler ve İslâmî Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetleri: Genel Bir Bakış*" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi feganibeyler@gmail.com.

Makalede, Rusya'da medreselerin ortaya çıkışı ve kurumsallaşması, medreselerin bir ilim-irfan ve dayanışma merkezi olarak Rusya Müslümanları için inkâr edilemez önemi, bu medreselerde okutulan dinî ve dünyevî ilimler, buralarda yaşanan önemli olaylar ve Müslüman topluluğa önderlik eden büyük şahsiyetler gibi konulara da temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya'da Medreseler, Rusya'da İslâmî Eğitim-Öğretim, Rusya Müslümanları, Rusya'da İslâm

Abstract

Even though there has been a literature about Russian Muslims in Turkey, the number of the independent studies is very few. It is possible to say that most of these studies are restricted with the studies that have been done about the madrasahs in Tatarstan, Turkestan and Crimea. Thus, in these studies, it is not mentioned much about the madrasahs in regions such as Bashkortostan, Siberia, Chuvashistan etc. which are located in Russian Federation.

In this article, a general evaluation is carried about the madrasahs in Russia and some information such as the status of these institutions, physical structure, financial resources, curricula, mission and function is given. In this regard, in this study, some examples of madrasahs which are located in different regions in Russia and which are considered as common religious educational institutions for the Russian Muslims, are given.

Besides, in this article, some subjects such as first appearance and institutionalization of madrasahs, their importance as essential center of science, knowledge and solidarity for Russian Muslims, religious and general science which have been taught in these madrasahs, the important occurrences that have been experienced and the great leaders who led the Muslim communities are also mentioned.

Key Words: Madrasahs in Russia, Religious Education in Russia, Russian Muslims, Islam in Russia

Giriş

Medresenin İslâm dünyasında eğitim ve öğretim açısından çok önemli bir kurum olduğu bilinen bir gerçektir. Ders okutulan yer anlamına gelen medrese, İslâm dünyasında eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amacın gerçekleşmesi hususunda gerekli alt yapının da oluşturulduğu belirli mekânlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedir.¹

1 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, s. 15.

Medreseler İslâm tarihinde ilk, orta ve yüksek düzeyde eğitim ve öğretim yapan kurumların ortak adıdır. Resmî medreseler, içerisinde öğrencilerin eğitim-öğretimlerinin yanında iâşe ve ibâtelilerinin de karşılandığı, vakıflar tarafından desteklenen birer yatılı okul olarak inşa edilmişlerdir. Klasik medreseler de yatılı okul niteliğinde olup iâşe ve ibâtelileri hayırsever halk tarafından karşılanmıştır.²

Rusya’da da aynı durumdan söz etmek mümkündür. Başkaca bir deyişle, medreseler tarihin her döneminde Rusya Müslümanları için sadece eğitim-öğretim kurumu veya din görevlileri hazırlayan bir müessese değil, aynı zamanda önemli bir dayanışma merkezi olmuştur.

Türkiye’de Rusya Müslümanlarına dair belli bir Türkçe literatür mevcut olsa da, Rusya’daki medreselerle ilgili müstakil çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğunun sadece Tataristan, Kırım veya genel olarak Türkistan’daki medreselerle sınırlı olduğunu söylemek de mümkündür.³ Dolayısıyla bu yayınlarda Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Başkurtistan, Çuvaşistan, Sibirya vs. gibi bölgelerdeki medreselerden pek söz edilmemiştir.

2 Muhammed Çetkin, “Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları”, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyumu* bildiri kitabı, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, 2013, Cilt: 1, s. 373-374.

3 Söz konusu bölgelerde bulunan medreseleri doğrudan veya dolaylı olarak inceleyen, ayrıca, Müslüman nüfusun gerek Rusya gerekse Rusya’ya komşu bölgelerdeki eğitim-öğretim hayatını araştıran Türkçe akademik çalışmalara aşağıdakiler örnek verilebilir:

Alper Alp, “Mir İslama Dergisine Göre 20. Asır Başında İdil-Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2009, sy, 26, s. 327-345; Baymirza Hayit, “Türkistan’daki Medreselerin İslâm-Türk Kültüründeki Rolü” (bildiri metni), yy, ty, s. 79-83; Bekir Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan’da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı* (yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006; İbrahim Muti, “Uygurların İslâm’ı Kabul Ettikleri İlk Dönemlerdeki İslâm Medreseleri”, *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2002, yıl 17, sy, 12, s. 299-311; İnci Yelda Şafakçı, “XIX. Yüzyılda Buhara Medreseleri”, *Turkish Studies Dergisi*, Ankara, 2014, sy, 9/4, Bahar, 2014, s. 1049-1059; Kasım Mominov, “Orta Asya’da Medreselerin Tarihsel Gelişimi ve Felsefî Temelleri”, *Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu* bildiri kitabı, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş, 2013, Cilt: 1, s. 405-427; Kishimjan Eshenkulova, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulûmu’l-Evâil: Matematik, Astro-nomi ve Tıp* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001; Kishimjan Eshenkulova, *Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi: 1800-1917* (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007; Theodor Kozyrev, “Rusya Okullarında Din Eğitiminin Çağdaş Durumu ve Onun Mezheplerarası Modelinin Perspektifleri”, çev. Yıldız Kızılabdullah, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2005, Cilt: XLVI, sy, 1, s. 215-221.

Rusya'da İslâm ve Müslümanlarla ilgili siyâsî, dinî ve kültürel gelişmeleri ve buna bağlı olarak Rusya Müslümanlarının temel eğitim-öğretim kurumlarından biri olan medreselerin faaliyetlerini genel olarak 3 döneme ayırmak mümkündür:

- 1) XVIII. yüzyılın başlarından Ekim Devrimine (1917) kadarki dönem (Çarlık dönemi);
- 2) 1917 yılından 1980'li yılların sonuna kadar süren Sovyet dönemi;
- 3) 1990'lı yılların başından günümüze kadar devam eden modern dönem (Rusya Federasyonu dönemi).

Bu makalede, bir giriş olarak Rusların İslâm ve Müslümanlarla karşılaştıkları döneme kısa bir şekilde değinilecek ve Rus İslâm araştırmaları konusunda genel bilgiler verilecektir. Ardından Rusya'da bulunan medreselerin tarihine temas edilecek, özellikle yukarıda belirtilen 2. ve 3. Dönem medreseleri üzerinde durulacaktır.

Rusya gibi çok büyük bir ülkede sayıları birkaç bine ulaşan medreselerin tamamı hakkında ayrıntılı bilgi vermenin veya bu bilgileri bir makale metnine sığdırmanın imkânsız olduğu açıktır. Bu nedenle makalede, Rusya'daki medreselerle ilgili genel bir değerlendirme yapılacak, bu kurumların statüsü, fiziksel yapısı, maddî kaynakları, müfredat, görev ve işlevi konusunda bilgiler sunulacaktır. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yer alan ve Rusya Müslümanları için başat dinî eğitim-öğretim kurumu olarak kabul edilen medreselere (Mâhinur, Âliye, Orenburg, Ufa, Novgorod, Medine, Hüseyniye, Osmaniye vs.) örnekler verilecektir.

Ayrıca, söz konusu medreselerin ortaya çıkışı ve kurumsallaşması, medreselerin bir ilim-irfan ve dayanışma merkezi olarak Rusya Müslümanları için inkâr edilemez önemi, bu medreselerde okutulan dinî ve dünyevî ilimler, tercüme ve telif olmak üzere yapılan başlıca yayınlar, yaşanan önemli olaylar ve Müslüman topluluğa önderlik eden büyük şahsiyetler vb. konulara da temas edilecektir.

Makale hazırlanırken büyük ölçüde Rusça kaynaklara başvurulmuş, ilgili Türkçe ve İngilizce kaynaklar da incelenmiştir. Ayrıca, yazarın Rusya Federasyonu'nun farklı bölgelerinde yapmış olduğu araştırma, gözlem ve mülâkâtlar sonucu edindiği bilgiler de makaleye dâhil edilmiştir.

1. Rusların İslâm'la Tanışmaları: Müslümanlarla İlk Karşılaşma

Kendi döneminin en önemli oryantalistlerinden biri olarak kabul edilen ve hem Çarlık hem de Sovyet Rusya'sı dönemlerinde ortaya koyduğu eserleri ile tanınan

Vasili Vladimiroviç Barthold (1869-1930)⁴, Rusların Müslümanlarla ilk ilişkilerini aşağıdaki şekilde özetlemektedir:

“İslâm’ı kabul eden ve İslâm kültürü etkisinde kalan Rusya’ya en yakın ülkeler, Orta Volga ve Aşağı Kama’da bulunan Volga Bulgarları idi. Harizm (daha sonra Hive Hanlığı olarak tanınacaktır), Hazar Denizinin kuzeyine en yakın Orta Asya bölgelerindendi. İşte bu dönemde Müslümanların Orta Asya göçebeleriyle yaptıkları ticarî ilişkiler burada yoğunlaşıyor ve yine Doğu Avrupa’ya giden kervanlar gibi elçiler de sık sık buradan yola çıkıyordu: Hazarlara, Bulgarlara, Peçeneklere ve Ruslara”⁵

VIII. yüzyılda Aşağı Volga ve Don Nehri kıyı bölgelerinde yaşayan Hazar Halkının büyük çoğunluğu bir din olarak İslâm’ı seçmiş bulunuyordu. Yukarı Volga bölgesinde ise Volga (İdil, İtil) Bulgar Devleti ortaya çıktı.⁶ İslâm, burada 922 yılından itibaren devlet dini idi.⁷

4 V. V. Barthold, Rus İslâm araştırmaları ve Türkoloji dallarında büyük şöhrete sahip bir ilim adamıdır. Çeşitli sahalarda ortaya koyduğu irili ufaklı araştırmaların çokluğu onun verimliliğinin belirtisidir. Kitap ve yazılarının büyük bir kısmının Türkçeye çevrilmesi de, Barthold’un 1930’lu yıllarda Türkiye’de Türkiyat ve İslâm Tarihi çalışmalarına tesiri olduğunu gösterir. 1917’den sonra Rusya’daki rejim değişikliğinde mevkiini muhafaza edebilmesi ve çalışmalarına büyük ölçüde destek bulması, onun Sovyet idaresi tarafından da Türk ve İslâm âlemi ile ilgili konularda iyi bir uzman olarak kabul edildiğini belli etmektedir.

Çeşitli kitap, makale ve *Encyclopaedia of Islam*’a yazdığı 247 maddeyle toplam 700’e yakın çalışması bulunan Barthold’un hayatta iken 9 çalışması Batı dillerine, 18’i de başta Türkçe olmak üzere Doğu dillerine çevrilmiştir. Kaleme aldığı ansiklopedi maddeleri, bibliyografik değerlendirmeler ve kısa notları dışında 19 önemli çalışması çoğu Almanca olmak üzere bizzat kendisi tarafından Batı dillerinde yayımlanmış, 50’ye yakın çalışması da ölümünden sonra çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Bkz.: Semavi Eyice, “Barthold, Vasili Viladimiroviç”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: V, İstanbul, 1992, s. 85.

5 Vasili Vladimiroviç Barthold, *Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s. 240.

6 Dimitri Yuryeviç Arapov, *İslam v Rossiyskoy İmperiyi (Zakonadatelnye Aktı, Opisanıya, Statistika)*, Akademkniga Yayınları, Moskova, 2001, s. 16.

7 Barthold bu durumun meydana gelmesine zemin teşkil eden olayları şöyle izah etmiştir: “Bildığımız kadariyla Arapların bizzat kendileri Rusya’ya gitmiyorlardı. Araplar, önce Bizans, sonra da Volgalı Bulgarlar aracılığıyla Rus ülkeleri hakkında bilgi ediniyorlardı. Abbasî halifesi Muktedir’in döneminde (908-932) Bulgarlara gönderilen elçilik heyetinin (922) bir üyesi olan ve Rusların cenaze törenleri hakkındaki çok ünlü eserin (seyâhatnâme) yazarı İbn Fadlan, Bulgarların veya Hazarların ülkesinde, Volga üzerinde Rusları görmüştür”. Vasili Vladimiroviç Barthold, a.g.e., s. 243.

Söz konusu elçilik heyeti, İtil Bulgarları Devleti’nin o zamanki hükümdarı Almış Han’ın 920 yılında Abbasî halifesi Muktedir’e başvurarak kendi ülkelerine İslâm Dini’ni anlatabilecek din adamlarının gönderilmesi talebi üzerine gönderilmiştir.

Bulgar tüccarlarının, Harezmi'de ve Sâmânî ülkesinde Müslüman tüccarlarla temasları, Harezmîlerin de onların ülkelerine gitmeleri neticesinde, ülke topraklarında İslâm Dini ve kültürü yayılmaya başladı. 900'lü senelerde, Bulgarlar arasında İslâmiyet'i kabul edenlerin sayısı çoğunlukta idi. 985 senesinde Rus Kiev Prensiği, Bulgar topraklarını işgal ettiyse de, bir süre sonra geri çekildi. Daha sonra Bulgarlar ve Ruslar arasında münâsebetler gelişti ve 1006 senesinde, iki devlet arasında bir ticaret anlaşması yapıldı. Fakat XI. yüzyılın sonlarına doğru, kuzeydeki kürk ticareti yüzünden, iki devlet arasında bitmeyen savaşlar başladı. Bu savaşlar, XIII. yüzyıla ve Moğolların ortaya çıkışına kadar devam etti.⁸ **Böylece, Ruslarla Müslümanlar arasındaki ilk temas İdil Bulgarlarının İslâmiyet'i kabul ettiği X. yüzyılda başladı.**⁹

Rusların Doğu ülkeleriyle yaptıkları ticaret, kurdukları diplomatik ilişkiler, bu doğu komşularıyla aralarında çıkan savaşlar, tanınan coğrafyanın genişlemesine ve Rusların Doğu halklarının yaşam tarzı, dilleri, tarihleri ve kültürleriyle tanışmalarına yardımcı oldu.¹⁰

2. Ruslaştırma Politikası ve Eğitim

Rus Çarlığı'nın sahip olduğu topraklarda birbirinden ırk, dil ve din bakımından farklı halk ve topluluklar bulunmaktaydı. Ruslar, diğer halkların yöneticisi konumunda idiler. Bütün bu halkları merkezî bir otoriteye bağlamak ve yönetmek için *Ruslaştırma* politikası izleniyordu.

Örneğin, Türkistan'da uygulanan Rus kültür politikasının asıl amacı, yerli halkın düşüncesini, şuurunu ve hayat biçimini Ruslara yaklaştırmak, Türkistan halkını parçalayarak onları ayrı ayrı milletler haline getirmektir. Bunun için de Türkistan halkına Rus Kültürü'nü benimsetmek gerekliydi. Bu politikada en önemli yeri, şüphesiz ki eğitim tutuyordu.¹¹

8 "İtil (Volga) Bulgar Devleti" (Çevrimiçi), <http://www.e-tarih.org/sayfa.php?sayfa=3549.28792.7.827316.0.0.php>, 15.10. 2015.

9 İsmail Türkoğlu, "Rusya", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, 2008, s. 265.

10 N. A. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslâm Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005, s. 21.

11 Mirzahan Egamberdiyev, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, sy, 1, Kırşehir, 2005, s. 104.

Türkçe konuşan halkların baskıyla Hıristiyanlaştırılması ve asimilasyon politikası, 1773 yılında çıkartılan *Dini Hoşgörü Beyannamesi*'yle kısmen ortadan kaldırılmış, 1788 yılı itibarıyla da *Müslüman Rûhânî Meclisinin* oluşturulmasına onay verilmiştir. Ayrıca Müslümanların belli bölgelerde cami inşa etmelerine de olanak sağlanmıştır.¹²

Kısacası, Çarlık Rusya'sı yönetimi II. Yekaterina'nın döneminden beri İslâm'a karşı hoşgörüsüzlük politikasını terk etmiş, tam tersine, İslâm'a sosyal hayatın her alanında yer vermiş olan Rus Çarlığı, bunu dış politikada her zaman kullanmıştır.¹³

3. Rusya'da İlk Medreseler

İslâm Dünyasında ilk medresenin ne zaman ve nerede inşa edildiği konusu tartışmalıdır. Bu konudaki genel kabul veya yaygın kanaat, ilk medreselerin Belh ve Buhara'da ortaya çıktığı yönündedir.¹⁴

Rusya'da ilk medresenin ne zaman ve nerede inşa edildiği de tartışmalı bir konudur. Bu husustaki çok sayıdaki görüşten ağırlık kazananı şu şekildedir: Rusya'da ilk medreseler XVII. yüzyılın ikinci yarısını işaret etmektedir. Bu hususu Rusça yazılı kaynaklarda yer alan bilgiler de desteklemektedir.¹⁵

Rusya'da medreselerin sayısının giderek artması ise XVIII. yüzyılın başlarından itibaren meydana gelmiştir. Buna bir örnek olarak, 1709 yılında Başkurtistan'ın *Syundukovo köyünde* inşa edilen medreseyi, ayrıca, 1713 yılında faaliyete başlayan **Eski Çetрман Medresesi** ile 1720 yılında *Sterlibaş köyünde* hizmete açılan ünlü medreseyi göstermek mümkündür.¹⁶

İdil-Ural bölgesinde hemen her köyde bir mektep veya mektep adı verilen bir eğitim evi bulunmaktaydı. Büyük köylerde ve şehirlerde ise mekteplerin yanında

12 Şir Muhammed Dualı, "Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu", *Milel ve Nihal Dergisi*, İstanbul, 2012, Cilt: 9, sy, 1, s. 84.

13 Helene Carrere D'Encausse, *İki Dünya Arasında Rusya*, çev. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 190-191.

14 Bu konuyla ilgili farklı görüşler için bkz.: Nebi Bozkurt, "Medrese", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII, İstanbul, 2003, s. 324-328.

15 A. M. Muslimov, D. F. Ahmetova, *Problemi Stanovleniya i Razvitiya Musulmanskogo Obrazov - niya na Postsovetkom Prostranstve: Sbornik Statey*, Medine Yayınları, Moskova, 2009. Bu kaynağa aşağıdaki ilişimden erişmek de mümkündür: <http://www.idmedina.ru/books/school-book/?1841>

16 Gulsina Galieva Basirova, "Voznikoveniye i Razvitiye Sterlibaşevskogo Medrese", *Kazanskiy Pedagogičeskiy Jurnal*, Kazan, 2015, sy, 2, s. 1-3; Şamil Naileviç İsyangulov, *İz İstoriyi Meçetey i Medrese Başkortostana*, Rusya İslâm Üniversitesi Yayınları, Ufa, 2011, s. 71.

medreseler de vardı. Bu mektep veya medreseler o köyün veya mahallenin imamı tarafından açılmakta, onlar tarafından idare edilmekteydi, yine onlar tarafından da kapatılmaktaydı.¹⁷

1913-1915 yılları arasında ise sadece Ufa vilayetinde yaklaşık 91 bin öğrencinin öğrenim gördüğü 1579 mektep ve medresenin varlığından söz edilmektedir. Ayrıca, konuyla ilgili kaynaklarda söz konusu 91 bin öğrenciden 18 bininin kız öğrenci olduğu belirtilmektedir.

3.1. Medreselerin Amacı ve Medreselerde Okutulan Dersler

Rusya'daki ilk medreselerin amacı, bir Müslüman eğitim-öğretim kurumu olarak çocuk ve yetişkin Müslümanlara dinî eğitim vermektir. Din adamlarının, daha doğrusu, din görevlilerinin (müezzin, imam-hatip, vâiz, kadı ve müftü) yetiştirilmesi, ayrıca, Müslüman toplum için öğretmenlerin hazırlanması da medreselerin amaçları arasında idi.

Bu medreselerde okutulan temel dersler şunlardı: Arap Dili, Kur'ân, Kıraat, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Ahlâk, İslâm Tarihi (özellikle Hz. Muhammed'in hayatı), Akâid. Bunun yanında öğrencilere matematik, mantık, astronomi, coğrafya, tarih ve Arap edebiyatı alanlarında da dersler veriliyordu.¹⁸

Rusya'daki Müslümanların büyük çoğunluğu Türk olduğu için bölgeye bağlı olarak Türk dili de okutuluyordu. Medreselerin son sınıflarında okuyan öğrenciler ise derslerin büyük bir kısmını Arapça görüyorlardı. Farsça öğretimi de önem taşıyordu.

Medreseler, çoğunlukla camilerin yanına inşa ediliyor, nadiren ise büyük bir müderrisin evi medrese olarak kullanılıyordu.

4. Rusya'da İslâmî Eğitim Sistemi

Yukarıdaki bilgilere ek olarak şu husus da belirtilmelidir: XIX. yüzyılın ortalarına kadar Rusya'daki medreselerde düzenli ve programlı bir eğitim-öğretim sisteminden söz etmek mümkün değildir. Dahası, söz konusu döneme kadar medreselerde öğrenim süresi de aynı değildir. Müderrislerin takip ettikleri metod: **“Kendim ne biliyorsam, onu öğretiyorum”** şeklinde idi.¹⁹ Bununla birlikte, Rusya'da medreselerin sayısı 1917 yılı Ekim Devrimine kadar yadsınamayacak kadar çoktu. Bu

17 İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 277. Mahmud Fuad'dan naklen, bkz.: “Dârü'l Muallimîn, *Mektep*, 1914/1-2, s. 7-11, 32-38.

18 T. M. Aminov, V. L. Benin, “Musulmanskoye Obrazovaniye v Dorevolyutsionnoy Başkırıyî”, *Obr - zovaniye i Nauka Dergisi*, Ekaterinburg, 2006, sy, 3 (39), s. 119-120.

19 T. M. Aminov, V. L. Benin, a.g.e., s. 120.

durumu Başkurt Müslümanlar üzerine bir çalışması 1903 yılında yayımlanmış olan Vladimir Stepanoviç Lossievski²⁰ şöyle ifade etmektedir:

“Başkurt ve Tatar yerleşim yerlerinin olduğu bölgelerin her tarafında medreseler vardı; kendi camisi bulunmayan bir köye pek az rastlanırdı. Nerede cami varsa orada molla ve medrese de vardı.”²¹

Bu bilgileri doğrulayan kaynaklar da vardır. Bu kaynaklardaki bilgilere göre, 1860 yılında sadece Başkurtistan’da 1850 cami bulunmaktaydı. Camiler dışında Başkurt ve Tatar Müslümanların özellikle kız öğrencilerin okutulduğu ev-medreseleri de bulunuyordu.

Ufa’da daha fazla müderris kadrosuna sahip medreseler Osmaniye, Hâkimiye ve Âliye medreseleri idi. Bu medreselerde diğerlerine oranla daha fazla öğrenci öğrenim görmekteydi. Bunun nedeni, Ufa’nın hem Çarlık Rusya’sı döneminde hem de SSCB döneminde (özellikle 1944 yılına kadar) söz konusu bölgenin dinî-idarî merkezi konumunda olmasıyla açıklanabilir.

4.1. Medreselerle İlgili Önemli Dönemler ve Bu Dönemlerde Ortaya Çıkan Önemli Gelişmeler

Hatırlanacağı üzere, makaleye giriş olarak şu hususlar belirtilmişti:

Rusya’da İslâm ve Müslümanlarla ilgili siyâsî, dinî ve kültürel gelişmeleri ve buna bağlı olarak Rusya Müslümanlarının temel eğitim-öğretim kurumlarından biri olan medreselerin faaliyetlerini genel olarak 3 döneme ayırmak mümkündür:

- 1) XVIII. yüzyılın başlarından Ekim Devrimine (1917) kadarki dönem (Çarlık dönemi);
- 2) 1917 yılından 1980’li yılların sonuna kadar süren Sovyet dönemi;

20 1808-1891 yılları arasında yaşamış olan Lossievski Rus bilim çevrelerinde daha çok etnograf, yazar ve meteorolog sıfatıyla bilinmektedir. Hayatının yaklaşık 50 yılını Başkurtistan’ın başkenti Ufa’da geçirmiş, buradaki Müslümanlarla ilgili çok sayıda eser kaleme almıştır. Söz konusu çalışmalar kendisi hayatta iken *Ufa Haberleri* ve *Orenburg Vilayet Haberleri* adlı gazetelerde, ölümünden sonra ise SSCB döneminde (1961, 1964) kitaplaştırılmak suretiyle yayımlanmıştır. Çarlık dönemi Rusya Müslümanları ile ilgili zengin bilgiler içeren eserlerine örnek olarak aşağıdakiler gösterilebilir:

- 1) *Çeremis Düğünü*;
- 2) *Orenburg Vilayetinde Bulunan Mineral Sular*;
- 3) *Akkul Gölü*;
- 4) *Başkurt Müslümanlarında Bayramlar ve Cenaze Törenleri*.

21 “Başkurtistan Cumhuriyeti Tarihi” (Rusça) (Çevrimiçi), <https://www.bashkortostan.ru/repu-lic/history>, 23.09.2015.

3) 1990'lı yılların başından günümüze kadar devam eden modern dönem (Rusya Federasyonu dönemi).

Bu dönemlere ayırma, çok daha genel olduğu için, yani, tüm Rus tarihini içerdiğinden dolayı burada farklı ve özel bir dönemlendirme denemesi yapmak gerekmektedir. Şöyle ki, medreseler eğitim-öğretim kurumu olarak XIX. yüzyılın 90'lı yıllarına kadar daha çok dinî ilimlerin öğretildiği yerlerdi. Şüphesiz burada Arapça ve Farsça gibi diller, ayrıca, mantık, felsefe ve hukuk da okutuluyordu. Fakat tüm bunlar ilâhî mesajı daha iyi anlama amacı taşımaktaydı.

2. dönem adlandırabileceğimiz XIX. yüzyılın 90'lı yıllarından XX. yüzyılın 20'li yıllarına kadarki dönemde ise muallim ve müderrisler yeni yöntem arayışı içine girdiler. Onları bu arayışa sevkeden unsurlardan biri de, medreselerin pozitif bilimlerin okutulduğu Rus okullarına ayak uyduramaması oldu. Bu da mevcut müfredatı ve takip edilen yöntemleri gözden geçirme ihtiyacı doğurdu. Medrese öğrencilerinin de bu yönde talepleri vardı. Çünkü onların bir kısmı hem medreselerde hem de Rus okullarında öğrenim görüyorlardı ve fizik, kimya, matematik, geometri, felsefe vs. alanlara daha çok ilgi duyuyorlardı. Onlar medreselerin kütüphanelerinde bulunan geleneksel eğitim-öğretim kitapları ile yetinmenin kendileri için yetiştirici olamayacağını düşünüyor ve bu düşüncelerini medrese yönetimine açık-seçik bir biçimde ifade ediyorlardı. Kısacası, tüm bu istek ve itirazlar söz konusu reform sürecini hızlandırdı.

Bir süre sonra, medreselerin eğitimciler kadrosuna kimya, fizik, felsefe, matematik vb. alanlarda yetkin müderrisler katılmaya başladı. Bu da medreseden mezun olan ve bilimsel, felsefî, sanatsal vs. entelektüel alanlarda söz sahibi Müslümanların yetişmesini sağladı. Ünlü Rus oryantalist Vasili Vasilyeviç Radlov²² bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Sadece medrese mezunları değil, öğrencileri de bizim şehir okullarındaki öğretmenlerden daha donanımlı ve zekidirler.”²³

22 Alman asıllı ve Berlin doğumlu Radlov'un asıl ismi Friedrich Wilhelm Radloff'tur. 1837-1918 yılları arasında yaşamıştır. Daha çok Rus oryantalisti, türkolog, etnograf, arkeolog ve filolog olarak bilinmektedir. Uzun bir dönem boyunca Çarlık dönemi Rusya'sının değişik bölgelerine seyahat etmiş, Rusya'nın önemli oryantalizm merkezlerinde araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. Türkiyat araştırmaları da dâhil olmak üzere Doğu toplumları ile ilgili olarak 150 kadar eser kaleme almıştır. Türkçe ayrıntılı bilgi için bkz.: Naciye Yıldız, “Radloff Friedrich Wilhelm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIV, İstanbul, 2007, s. 388-390.

23 M. N. Fahrşatov, *Narodnoye Obrazovaniye v Başkiriye v Poreformennyy Period 60-90 Godı XIX Veka*, Nauka Yayınları, Moskova, 1994, s. 75.

Kısaca ifade edecek olursak, Rusya'daki medreseler bu tarihten itibaren Rusya Halk Eğitim Bakanlığına bağlı jimnazyumlardan²⁴ hiçbir alanda geri kalmıyordu.

5. Rusya'da Öne Çıkan Medreseler

Bilindiği üzere, Rusya çok geniş topraklara sahip bir ülkedir ve burada sayısı birkaç bin olan medrese bulunmaktadır. Fakat bu medreseler arasında bazıları öne çıkmaktadır. Bu medreselere aşağıda örnekler verilmiştir:

5.1. Osmaniye Medresesi

Rusya'da geleneksel metodlarla birlikte yeni eğitim-öğretim metodları da geliştiren ilk medrese, Osmaniye Medresesi olarak kabul edilir.

“Osmaniye Medresesi, Rusya ve Ufa’da usûl-i cedîde göre faaliyet gösteren ilk medrese idi. O, faaliyetine resmî olarak 1887 yılında Ufa Şehir Câmii bünyesinde başladı. Medresenin kurucu müderrisi, Ufa şehrinin ilk imam-hatibi olan Hayrulla Osmanov’du. Medrese, bir süre sonra kurucusunun soyadından hareketle “Osmaniye” adlandırıldı. İlk zamanlarda dersler Osmaniye Medresesinde de diğer medreseler gibi usûl-i kadîme göre okutuluyordu. 1895 yılına gelindiğinde ise Hayrulla Osmanov bu medresenin müfredâtını usûl-i cedîde göre düzenlemeye başladı. Başlangıçta küçük çocukların öğrenim gördüğü medresede Siyer, Tecvîd, Tatar Türkçesi, Aritmetik ve Coğrafya dersleri okutulduğu halde, 1897 yılından itibaren büyük çocukların da ders alabileceği sınıflar oluşturuldu. Aynı yıl Rusça dersleri de okutulmaya başlandı. Bu medresede öğrenim görenlerin sayısı 500’ü buluyordu. 1890-1900 yılları arasında medrese bünyesinde Tatar Öğretmen Okulu açma girişimleri olsa da bu girişimler, Rusya Halk Eğitim Bakanlığı tarafından engellendi.”²⁵

Burada, konu ile yakından ilgili olması bakımından XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanlarında başlayan **Cedidcilik** hareketine değinmekte fayda vardır.

Tatar Cedidcilik hareketinin doğuşunda, sadece dinî düşüncenin ıslâhı konusunda değil, aynı zamanda eğitimde yenileşme ile ilgili görüşler de ortaya atılmıştır. Bu görüşler, ilk dönemlerden Şehâbeddin Mercânî’ye kadar, mevcut medreselere, okutulan derslere, ders kitaplarına ve içeriklerine yönelik eleştiriler şeklindedir.

24 Rusya’da Çarlık döneminde açılan ve öğrencileri üniversiteye hazırlayan okullara verilen ad. Jimnazyumlara daha iyi anlaşılması açısından *üniversiteden önceki en yüksek okul* veya *en yüksek dereceli lise* de denebilir.

25 Aydar Yuryeviç Habutdinov, *Formirovaniye Natsii i Osnovniye Napravleniya Razvitiya Tatarsk - go Obşestva v Kontse XVIII-Naçale XX Vekov*, Kazan, 2001, s. 170 (çeviri bana ait - F. B.).

Örneğin, Abdurrahman Otuzimeni; medreselerde hayatta faydalı olabilecek ilimlerin okutulmayıp hayattan kopuk ilimlerin öğretilmesine, başta fıkıh olmak üzere bazı ilimlere yeterince önem verilmeyişine karşı çıkmaktadır. Özellikle Buhara medreselerindeki aksaklıkları eleştiren Otuzimeni, toplumdaki bidatlere şiddetle karşı durmakta ve hatta Rusçayı öğrenmenin kırkbirinci farz konumunda olduğunu iddia etmektedir.²⁶

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı üzere, Cedidcilik hareketi ile birlikte, Rusya'daki medreselerde köklü değişimler yapıldı. Artık medreselerde eğitim-öğretim planlamasına bağlı olarak ders ve sınav programları tanzim ediliyordu. Derslerde kullanılması gereken malzemeler de temin edilmekteydi. Medreselerden mezun olanlara diploma verilmesine de bu dönemde başlandı.

5.2. Âliye Medresesi

Başkurtistan ve Rusya Müslümanları tarihinde önemli bir olay olarak, 1906 yılının 15 Kasım günü **Âliye Medresesi** faaliyete başladı. Bu medrese de usûl-i cedide göre kurulmuştu. Medrese, yükseköğrenimi hedefliyordu. İsmi de bu düşünceye göre seçilmişti. Burada fizik ve kimya dersleri artık laboratuvarlarda veriliyordu. Kısacası, bu medrese, profesyonel bir eğitim-öğretim kurumuydu.

Âliye Medresesi ile usûl-i cedide göre eğitim veren medreselerde okutulan dersleri 3 gruba ayırmak mümkündür:

1) İlahiyat ilimleri: İslâm Dininin Esasları, Tecvîd, İslâm Tarihi, Peygamberler Tarihi, Hadis, Fıkıh, İlmihal, Belâğât, Ferâiz, Şeriat ve Kelâm.

2) Temel Dersler: Aritmetik, Cebir, Matematik, Geometri, Fizik, Kimya, Rus Dili, Türk Tarihi, Türk (Tatar) Dili, Rusya İmparatorluğu Tarihi, Dünya Tarihi, Rusya Coğrafyası, Dünya Coğrafyası, Zooloji, Botanik.

3) Pedagoji ile ilgili dersler: Bu dersler (Mantık, Hijyen Kuralları, Pedagoji, Psikoloji) özel olarak tesis edilmiş bir kürsü tarafından verilmekteydi. Öğrencilerin müderrislik tecrübeleri medreseyi bitirmeden başlamış oluyordu. Onlar daha çok son sınıf öğrencilerinden seçilmekte ve derslerde müderrislerin yardımcısı olarak görev yapmaktaydılar.

26 İbrahim Maraş, a.g.e., s. 280. Ayrıca, söz konusu dönemde başta Tataristan olmak üzere, Rusya'daki medreselerde yaşanan usûl-i kadîm ve usûl-i cedîd tartışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Tuna, "Madrasa Reform as a Secularizing Process: A View from the Late Russian Empire", *Comparative Studies in Society and History*, yıl 2011, Cambridge, 2011, Cilt: 53, sy, 3, s. 540-570; Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 59-71 vd.; Taha Akyol, "Cedidcilik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: VII, Ankara, 1993, s. 211-213.

Şu önemli hususu özellikle belirtmekte fayda vardır:

Âliye Medresesinde pedagojik formasyonla ilgili dersler Rus Devlet Öğretmen Okullarında olduğu kadar profesyonelce tanzim edilmemişti. Fakat resmi rakamlara göre, faaliyetini 1906-1920 yılları arasında sürdürmüş olan Âliye Medresesinden mezun olan 1500 kişiden sadece 35 veya 37'si din görevlisi olarak çalıştı. Diğerleri ise öğretmen oldular veya edebiyat, sanat ve bilimle meşgul oldular.

5.3. Rusya'da Kızlar İçin Medreseler

XIX. yüzyılın sonlarında usûl-i kadim - usûl-i cedid tartışmaları ile birlikte kızlar için medrese sorunu ortaya çıktı ve kısa bir zaman içinde kızlar için çok sayıda medrese kuruldu. 1907 yılında Başkurtistan'ın başkenti Ufa'da **Müslüman Kadın Cemiyeti** tesis edildi. Cemiyetin başlıca amacı, Ufa vilayetinde yaşamakta olan Başkurt ve Tatar kızları için eğitim ortamını sağlamak, bunun için de medreseler (okullar) kurmaktı. 1916 yılında sadece Ufa'da 5 adet kızlar medresesi vardı. Bu okullarda toplamda 14 müderris ve 440 öğrenci bulunuyordu. Aynı yıl, yine Ufa'da **Kız Öğretmen Okulu** (*Dârü'l-Muallimât*) açıldı. Bu okulda öğrenim süresi 5 yıl olarak belirlenmişti. Hazırlık sınıfı 1 yıl, diğer sınıflar ise 3+1 şeklinde idi. *Dârü'l-Muallimât*'a 13 yaşını doldurmuş kızlar kabul ediliyordu. Bunlar okula kabul edilmeden mektep bitirme şartı aranıyordu. Ayrıca, temel dinî bilgiler ve dil sınavlarına tabi tutuluyorlardı. 1916 yılında bu okula sadece 62 öğrenci kabul edildi; 1917-1918 yıllarında ise bu öğrencilerin sayısı 179 idi.

6. Rusya'da İslâmî Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Modern Dönem veya Çağdaş Medrese

Rusya'da İslâmî eğitim-öğretim faaliyetleri, 1989 yılında Başkurtistan'da (Ufa) müftü ve şeyh Talga Tacuddin'in önderliğinde yeni bir medresenin açılmasıyla yeni bir döneme girmiş oldu. Bu medreseye Rızâeddin Fahreddin'in²⁷ ismi verildi.

Günümüzde ise Rusya'nın sadece Batı bölgelerinde 20'den fazla lisanslı medrese bulunmaktadır. Bunlardan 8'i Tataristan'dadır. Örnek olarak, 2 yükseköğrenim medresesi gösterilebilir:

Muhammediye Medresesi ve İslâmiyet'in Tatarlar tarafından kabulünün 1000. Yıldönümü münasebetiyle faaliyete başlayan **Kazan İslâm Koleji** (sonradan

27 Rızâeddin Fahreddin, cedîdci ve ıslahatçı görüşleriyle bilinen Tatar-Türk din âlimi ve tarihçi olup, 1859-1936 yılları arasında yaşamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Goulnar Baltanova, "Rızâeddin Fahreddin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, 2008, s. 70-71.

üniversite statüsünü aldı). Bunların dışında **Akmescid** ve **Risâle** medreseleri de örnek olarak gösterilebilir.

İlaveten, Rızâeddin Fahreddin'in ismini taşıyan **Elmet** (Almetyevsk) **Medresesi**, **Buinsk Medresesi**, **Nurlat Medresesi** ve **Fanis Medresesinin** de halen Rusya Federasyonu sınırları dâhilinde faal durumda bulunduğunu belirtmekte yarar vardır.

Rusya'nın farklı bölgelerinde **Hacı Tarhan** (Astrahan), **Bilyar** (Ulyanovsk), **Nur** (Samara), **Nûrû'l-İslâm** (Batur bölgesi) ve **Gülistan** medreseleri (Çuvaşistan) de islâmî eğitim-öğretim alanındaki faaliyetini sürdürmektedir. Bu medreseler, Rusya İslâm Üniversitesinin 7 ayrı bölgedeki şubeleri konumundadır.²⁸

Nijni Novgorod'daki **Mâhinur Medresesi** de İslâmî eğitim-öğretim alanında önemli bir rolü üstlenmiş bulunmaktadır.

Kuzey Kafkasya'da, özellikle Dağıstan'da ise yüzlerce medrese bulunmaktadır.

6.2. Hüseyniyye Medresesi

Hüseyniyye Medresesi, 1889-1919 yılları arasında faaliyetini sürdürdükten sonra kapanmak zorunda kaldı. 1991 yılında ise yeniden faaliyete başladı. Orenburg'da bulunan bu medresenin başlıca amaçları Rusya'da bulunan diğer büyük medreselerin hedefleri ile aynıdır.

6.2.1. Hüseyniyye Medresesinde Eğitim-Öğretim Programı

Söz konusu program 4 ayrı biçimde uygulanmaktadır:

- 1) Açıköğretim programı: Süre 2 yıldır.
- 2) Örgün Öğretim Programı: Süre 4 yıldır.
- 3) İkinci Öğretim veya Akşam Okulu: Süre 4 yıldır.
- 4) Pazar Günleri Verilen Dersler. Bu derslere isteyen herkes katılabilmektedir.

Hüseyniyye Medresesinde dersler 1 Eylül'de başlamakta ve hem ara sınav hem de final sınavları yapılmaktadır.

Bu medresede aşağıdaki dersler okutulmaktadır:

- 1) Kur'ânı Doğru Okuma (Tevvîd ilmi);
- 2) Tefsir;
- 3) Fıkıh;
- 4) Akâid;
- 5) Ahlâk;

28 Damir Muhetdinov, "Sovremennoye Medrese Dlya Sovremennoy Ummı" (Çevrimiçi), <http://www.idmedina.ru/books/school-book/?1841>, 13.09.2015.

- 6) Hadis;
- 7) Arap Dili;
- 8) İmamın Görevleri;
- 9) Vâizlik ve Hitâbet Sanatı;
- 10) İslâm Tarihi;
- 11) Tatar Türkçesi;
- 12) Temel Pedagoji ve Psikoloji Dersleri.

Değerlendirme ve Sonuç

Rusya Federasyonu'nda bulunan medreseler, Müslüman toplumun hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Şöyle ki, medreselerin temel hedeflerinden biri, tüm Rusya Müslümanları için hayatın her alanında yetkin elemanlar yetiştirmektir. Müslüman gençlerin kendi gelenek ve inançlarına bağlı kalmalarını ve bu yönde bir dünya görüşü ve yaşam tarzına sahip olmalarını sağlamak da bu hedefler arasındadır.

Ayrıca, medreseler çok sayıda farklı halk ve dini inancın bulunduğu Rusya'da hoşgörü kültürünün pekiştirilmesi yönünde de çalışmalar yapmaktadır. Başka bir ifadeyle, medreseler böyle bir misyona da sahiptir.

Medreselerin amaçları arasında Müslüman gençleri uyuşturucu ve alkol bağımlılığı gibi kötü alışkanlıklardan uzak tutmak da bulunmaktadır. Bu maksatla medresede öğrenim gören gençlere sadece dinî bilgiler verilmemekte, onlara marangozluk gibi meslekler edinmelerini sağlayacak derler de verilmekte, farklı sanat ve spor dallarıyla ilgili programlar uygulanmaktadır.

Kısacası, Rusya'daki medreseler Müslüman gençlerin kendi varlıklarını tam anlamıyla gerçekleştirerek kemâle ermeleri konusunda özel bir rol üstlenmektedir.

KAYNAKÇA

- AKYOL, Taha, "Cedidcilik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: VII, Ankara, 1993.
- AMİNOV, T. M., BENİN V. L., "Musulmanskoye Obrazovaniye v Dorevoluytsionnoy Başkiriye", *Obrazovaniye i Nauka Dergisi*, Ekaterinburg, 2006, sy, 3 (39), s. 118-125.
- ARAPOV, Dimitri Yuryeviç, *İslam v Rossiyskoy İmperiyi (Zakonadatelnyye Akti, Opisanıya, Statistika)*, Akademkniga Yayınları, Moskova, 2001.
- BALTANOVA, Goulnar, "Rızâeddin Fahreddin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, 2008.
- BARTHOLD, Vasili Vladimiroviç, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul, 2004.
- BOZKURT, Nebi, "Medrese", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII, İstanbul, 2003.
- ÇETKİN, Muhammed, "Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları", *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyumu* bildiri kitabı, Cilt: 1, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, 2013, s. 373-398.
- D'ENCAUSSE, Helene Carrere, *İki Dünya Arasında Rusya*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- DEVLET, Nadir, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- DUALI, Şir Muhammed, "Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu", *Milel ve Nihal Dergisi*, İstanbul, 2012, Cilt: 9, sy, 1, s. 81-104.
- EGAMBERDİYEV, Mirzahan, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, sy, 1, Kırşehir, 2005, s. 103-108.
- EYİCE, Semavi, "Barthold, Vasilij Viladimiroviç", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: V, İstanbul, 1992.
- FAHRŞATOV, M. N., *Narodnoye Obrazovaniye v Başkiriye v Poreformenniy Period 60-90 Godı XIX Veka*, Nauka Yayınları, Moskova, 1994.
- HABUTDİNOV, Aydar Yuryeviç, *Formirovaniye Natsii i Osnovniye Napravleniya Razvitiya Tatarskogo Obşestva v Kontse XVIII-Naçale XX Vekov*, Kazan, 2001.
- MARAŞ, İbrahim, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.
- SMİRNOV, N. A., *Sovyet Rusya'da İslâm Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005.
- TUNA, Mustafa, "Madrasa Reform as a Secularizing Process: A View from the Late Russian Empire", *Comparative Studies in Society and History*, yıl 2011, Cambridge, 2011, Cilt: 53, sy, 3, s. 540-570.
- TÜRKOĞLU, İsmail, "Rusya", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXV, İstanbul, 2008.
- YILDIZ, Naciye, "Radloff Firedrich Wilhelm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXIV, İstanbul, 2007.
- ZENGİN, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.
- "Başkurtistan Cumhuriyeti Tarihi" (Rusça) (Çevrimiçi), <https://www.bashkortostan.ru/republic/history>, 23.09.2015.
- "İtil (Volga) Bulgar Devleti" (Çevrimiçi), <http://www.e-tarih.org/sayfa.php?sayfa=3549.287927.827316.0.0.php>, 15.10. 2015.
- "Sovremennoe Medrese Dlya Sovremennoy Ummı" (Çevrimiçi), <http://www.idmedina.ru/books/school-book/?1841>, 13.09.2015.